

Onverjaarbare historische misdrijven

Mei 2009. Eén van 's werelds beroemdste rechters, de Spanjaard Baltasar Garzón, dreigt wegens ambtsmisbruik in de beklagdenbank van het Hooggerechtshof te belanden. Dat hij Latijns-Amerikaanse dictators wilde arresteren, begreep Spanjes rechterflank nog wel, maar dat hij ook de misdrijven tegen de menselijkheid van het franquisme wilde vervolgen, ging haar te ver. Maart 2010. De buitenlandcommissie van het Amerikaanse congres neemt – met 23 stemmen voor en 22 tegen – een resolutie aan waarin zij de massamoord op de Armeniërs in 1915 als genocide kwalificeert. Woedend riep Turkije zijn ambassadeur terug, niet voor het eerst in deze kwestie.

Genocide en misdrijven tegen de menselijkheid zijn sinds de vaststelling van het Statuut van het Internationaal Strafhof in 1998 nog maar zelden uit het nieuws en hun toepassing met terugwerkende kracht beroert de gemoederen. Maar kunnen misdrijven uit het verleden eindelijk worden vervolgd? Hoe spoort dit met het verjaringsbeginsel? Staan gerechtigheid en tijd niet op gespannen voet?

In 1966, lang voor het Statuut van het Internationaal Strafhof werd goedgekeurd, bepaalden de Verenigde Naties dat personen konden worden vervolgd als ze daden begingen die, toen ze werden begaan, strafbaar waren volgens 'de algemene rechtsbeginselen die door de volkerengemeenschap worden erkend'. Met die 'daden' werden alleen de zwaarste misdrijven bedoeld: genocide, misdrijven tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven. In 1968 bepaalde een aanvullend verdrag dat tijdlimieten niet van toepassing waren op de vervolging van deze drie categorieën misdrijven, op welk tijdstip ze ook waren gepleegd. Dertig jaar later werd deze ontoepasbaarheid van tijdlimieten door het Statuut van het Internationaal Strafhof bevestigd, zij het alleen voor de zwaarste misdrijven die ná zijn oprichting (in 2002) zouden worden gepleegd en niet voor die van voordien.¹ Straffeloosheid zou niet gedijen: voortaan konden daders van de zwaarste misdrijven tot hun dood vervolgd worden.

Hoewel het beginsel van onverjaarbaarheid aanvankelijk alleen werd toegepast op *daders*, kreeg het geleidelijk ook een directe betekenis voor hun *slachtoffers* en voor de samenleving als geheel. In de afgelopen drie decennia ontstond namelijk een nieuw recht in de schoot van de VN: het *recht op waarheid*.² De officiële interpretatie van dit nieuwe recht, dat sinds 2005 steeds preciezer is vastgelegd, luidde dat slachtoffers van mensenrechtenschendingen en hun families het onvervreembare, onopschortbare en onverjaarbare recht bezaten de waarheid te kennen over de

omstandigheden waaronder die schendingen hadden plaatsgevonden en, in het geval van dood of verdwijning, het lot van de slachtoffers te kennen. Ook als daders niet vervolgd werden, ook als ze amnestie kregen, bleef dit recht onverkort gelden. Het jonge recht op waarheid heeft al geleid tot diverse gerechtelijke uitspraken van grote draagwijdte. Hiermee verwierf het onverjaarbaarheidsbeginsel een nieuwe dimensie: de humanitaire dimensie.

Historische onverjaarbaarheid

In bovenstaande schets zitten diverse elementen die het onverjaarbaarheidsbeginsel dermate oprekken van het juridische naar het historische vlak, dat een nieuwe notie ontstaat, die ik *historische onverjaarbaarheid* wil noemen. Twee elementen verbreden de notie namelijk naar het verleden. Het (aanvullend) VN-verdrag van 1968 spreekt over de onverjaarbaarheid van misdrijven, *ongeacht* het tijdstip waarop ze begaan zijn. Dit is een brede formule, die in beginsel ook historische misdrijven omvat. Daarnaast heeft de aandacht voor het lot van slachtoffers van misdrijven een indrukwekkende stamboom: de religieuze en ethische systemen die van oudsher noties van menselijkheid prediken; het zeventiende-eeuwse natuurrecht, dat de basisbeginselen van menselijkheid voorrang verleent boven het positieve recht; de Amerikaanse *Alien Torts Claim Act* van 1789; de Geneefse Conventies, te beginnen met die van 1864; en de Martens-clausule van 1899 – het zijn allemaal creaties die vandaag nog springlevend zijn.

Drie elementen verbreden de notie ook naar de toekomst. Slachtoffers die mensenrechtenschendingen overleven, kunnen het recht op waarheid inroepen tot het eind hunner dagen, wat betekent dat het vele tientallen jaren gebruikt kan worden. Neem het extreme geval van de ontvoering van baby's onder het militaire regime in Argentinië (1976-1983). Wanneer dissidente vrouwen in die tijd kinderen baarden in gevangenschap, werden deze weggenomen en ter adoptie gegeven aan families van militairen of van leden van de veiligheidsdiensten die zelf geen kinderen konden krijgen. Sommige van die kinderen probeerden achteraf hun werkelijke afkomst te achterhalen. Hun is toegestaan het recht op waarheid op te eisen, ook al worden ze *honderd jaar*. Dit rekt de onverjaarbaarheid al op tot één eeuw. Bovendien kunnen ook de families van slachtoffers het recht op waarheid inroepen. Zelfs als we onder die families enkel de kinderen van de directe slachtoffers verstaan, betekent dit dat het recht

op waarheid een aantal decennia langer kan gelden. In het extreme Argentijnse geval van zoëven bezitten de kinderen van personen die als baby ontvoerd werden een recht op waarheid tot ze oud worden. En dat kan het recht tot bijna *twee eeuwen* oprekken.

Ten slotte, het recht op waarheid is volgens de VN niet alleen een recht van slachtoffers, maar ook van de maatschappij als geheel. Hoewel dit het recht op zich zelf niet verder oprekt, wijst dit er toch op dat derden belang hebben bij kennis van de ware toedracht. Dit publieke belang is niet zuiver juridisch, het is ook historisch in de zin dat vele tijdgenoten meer willen weten over het conflict en zijn geschiedenis. Er is geen goede reden waarom die collectieve belangstelling zou verdwijnen als de direct betrokkenen overleden zijn. De schaal waarop de zwaarste misdrijven zich afspelen vooronderstelt een systeem waarvan de werking lang na de feiten de collectieve belangstelling vermag te fascineren. Het is bekend dat collectief besef van historisch onrecht kan terugreiken tot eeuwenoude in schaamte gehulde gebeurtenissen, zoals militaire nederlagen en gewelddadige veroveringen. Zelfs als de tijd verstrijkt, is het nooit te laat de vergetelheid te lijf te gaan en naar de historische waarheid te vragen. In die zin is de onverjaarbaarheid virtueel zonder einde. In dit open einde, en in het bijzonder de periode na de dood van allen die feitelijk betrokken waren bij het misdrijf, ligt ongetwijfeld de reden waarom historische onverjaarbaarheid niet uitdrukkelijk wordt vermeld in de instrumenten van de Verenigde Naties, hoewel de kiem ervoor om al de bovenstaande redenen aanwezig is. Mijn conclusie is dan ook dat het onverjaarbaarheidsbeginsel in juridische zin kan worden toegepast op recent historisch onrecht en op toekomstig historisch onrecht (heden-daags onrecht dat in de komende eeuwen historisch wordt), en in morele en historische zin op historisch onrecht van langer geleden (in vorige eeuwen begaan historisch onrecht waarvan de daders nooit berecht zijn en waarvan alle betrokkenen dood zijn).

Hedendaagse begrippen voor historische misdrijven

Het omarmen van het beginsel van historische onverjaarbaarheid heeft dan ook belangrijke gevolgen. Het suggereert namelijk dat misdrijven die in de loop der geschiedenis zijn begaan en vergelijkbaar zijn met genocide, misdrijven tegen de menselijkheid of oorlogsmisdrijven, diezelfde namen moeten dragen waaronder ze destijds ook bekend stonden.³

Voor inzicht in de problematiek die de naamgeving van misdrijven meebrengt, is het 'g-woord' een verplicht voorbeeld. De *Holocaust* van 1939-1945 wordt officieel een genocide genoemd sinds het Genocideverdrag van 1948. Niemand zal dit geval van retroactieve naamgeving betwisten, daar het Genocideverdrag nu juist werd opgesteld met de *Holocaust* in aller gedachten. Vanaf 1975 werden ook de Armeense massamoorden van 1915 in toenemende mate als genocide bestempeld, en dat niet alleen omdat de definitie van 1948 zo toepasselijk leek, maar ook omdat de bedenker van de term genocide, de Pools-joodse jurist Raphael Lemkin, het idee achter genocide aanvankelijk ontwierp toen hij in de jaren 1920 hoorde over de Armeense massamoorden. Een ander voorbeeld is de *Holodomor*, de hongersnood van 1932-1933 die door de Oekraïense regering een genocide wordt genoemd. Het Europees Parlement sprak in 2008 in dit verband evenwel van een misdrijf tegen de menselijkheid, niet van een genocide. Als een misdrijf van een massamoord in een genocide verandert, verzwaart ook de bewijslast. Dat is de reden waarom bij alle genocides, ook historische, vrijwel zonder uitzondering bittere debatten worden gevoerd over aspecten die een sleutelrol spelen, zoals de aard van de groepen slachtoffers, de commandolijnen, alsmede de intentie en motieven van de daders zoals afgeleid uit de planning en de schaal van het misdrijf.

Soortgelijke problemen rijzen er bij het duiden van praktijken als 'misdrijven tegen de menselijkheid' en 'oorlogsmisdrijven' (beide termen maakten hun entree in het internationaal strafrecht in 1945). In een unieke studie over de straffeloosheid van daders van schendingen van economische, sociale en culturele rechten uit 1997 verkende de Mensenrechtencommissie van de VN vier wat zij noemde 'historische precedenten' van zulke schendingen: apartheid, slavernij, de plundering van cultureel erfgoed en de kolonisatie. De rapporteur van de studie noemde deze precedenten 'misdrijven tegen de menselijkheid'.⁴ Het is daarom interessant na te gaan sinds wanneer deze vier precedenten misdrijven heten. De VN scharen *apartheid* onder 'misdrijven tegen de menselijkheid' sinds 1966. Het Statuut van het Internationaal Strafhof bepaalde in 1998 dat *slavernij en slavenhandel* een subcategorie van 'misdrijven tegen de menselijkheid' vormen. Eén extreme variant van de *plundering van cultureel erfgoed*, namelijk de vernietiging van historische monumenten, mits verricht zonder militaire noodzaak, werd in 1977 in de aanvullende protocollen bij de Geneefse

conventies een oorlogsmisdrijf genoemd. Vanaf 1998 zag het Statuut van het Internationaal Strafhof deze vernietiging ook als een vorm van vervolging, en dat was een subcategorie van ‘misdrijven tegen de menselijkheid’. Het eerste vonnis dienaangaande, van het Joegoslavië-tribunaal, werd in 2006 gevelde. Ten slotte, vele vormen van *kolonisatie* gingen gepaard met daden die thans ongetwijfeld ‘misdrijven tegen de menselijkheid’ genoemd zouden worden. De Congo-Vrijstaat (1885-1908) is een voorbeeld. In sommige gevallen leidde de kolonisatie zelfs tot oorlogsmisdrijven (tijdens wrede veroveringscampagnes) of tot genocide (denk aan de massamoord op de Herero in Duits Zuidwest-Afrika, nu Namibië, in 1904). Het is, kortom, inderdaad verdedigbaar sommige typen van deze vier ‘historische precedenten’ als *misdrijven tegen de menselijkheid* te categoriseren. Bovendien kan één type (de vernietiging van historische monumenten) ook soms een oorlogsmisdrijf zijn en een ander type (de koloniale strafexpeditie *mits* die aan strikte voorwaarden voldoet) een oorlogsmisdrijf of genocide.

Het beoordelen van concrete gevallen blijkt evenwel lastig. Zo meende in 2008 de Grote Kamer van het Europees Hof voor de Mensenrechten (11 tegen 6) dat de veroordeling in 1994 van een gepensioneerde officier voor misdrijven tegen de menselijkheid wegens het neerslaan van een opstand tijdens de Hongaarse Revolutie van oktober 1956 onterecht was. Het was niet bewezen dat de daden van deze officier deel uitmaakten van een grootscheepse aanval tegen burgers, maar wel dat minstens één slachtoffer geen burger was. Daarom kon de officier niet voorzien dat zijn bevelen en schoten een misdrijf tegen de menselijkheid vormden. Eveneens in 2008 velde een kamer van het Hof een ander, controversiëler oordeel (4 tegen 3), namelijk dat een militaire strafexpeditie van Sovjetpartizanen in het Letse Mazie Bati in mei 1944 géén oorlogsmisdrijf genoemd kon worden. De zaak is sinds 2009 onder beraad bij de Grote Kamer van het Hof.⁵ Of neem Spanje, waar rechter Garzón in oktober 2008 een zaak trachtte aan te spannen tegen Franco en zijn generaals voor misdrijven tegen de menselijkheid tijdens de Spaanse burgeroorlog en de eerste jaren van de daaropvolgende dictatuur (1936-1952). Een maand later dwongen de rechters van het nationale gerechtshof Garzón evenwel de zaak te laten vallen, omdat de vermeende daders dood waren en omdat hun misdrijven hoe dan ook zouden vallen onder een amnestiewet van 1977 en onder regels die de meeste misdrijven na twintig jaar lieten verjaren.

We zien dus dat het tooien van historische misdrijven met recente termen een om zich heen grijpende praktijk is, die vaak op solide gronden berust, maar die ons tegelijk enigszins in verwarring achterlaat. Laat ons daarom systematischer nagaan wat de problemen zijn om historische misdrijven met historische dan wel hedendaagse termen aan te duiden.

Hedendaagse versus historische begrippen voor historische misdrijven

Er kleven verscheidene nadelen aan het gebruik van historische termen, d.w.z. termen gebruikt in de tijd dat de praktijken plaatsvonden. Tegenover de terechte vaststelling dat vele praktijken die thans ontoelaatbaar worden geacht (zoals slavernij, mensenoffers, de vernietiging van monumenten, racisme, censuur, enz.), in sommige vroegere perioden als normaal of zelfs als billijk geaccepteerd werden, kan men tegenwerpen dat ook vroeger beginselen van menselijkheid vaak een rol speelden, zelfs al waren ze niet zo geformaliseerd als vandaag. Eveneens wringt het de zogenaamde normaliteit van historische ‘misdrijven’ zonder commentaar te vermelden. Daarnaast is het welbekend dat de belanghebbende partijen hun conflicten vaak verschillend benoemden. Zo rapporteerde de Raad van Europa in 2000 dat de Bosnische oorlog van 1992-1995 in Bosniakse geschiedenisleerboeken ‘agressie’ heette, in Servische ‘burgeroorlog’ en in Kroatische ‘bevrijdingsoorlog’. Het is verder duidelijk dat vele van de zwaarste misdrijven uit het verleden namen kregen die ook voor vele tijdgenoten eufemistisch waren: ‘opstand’ voor militaire agressie of ‘burgeroorlog’ (de nationalisten in hun conflict met de republikeinen in Spanje), ‘definitieve oplossing’ voor ‘uitroeiing’ (nazi-Duitsland jegens de joden), ‘politie actie’ voor ‘oorlog’ (Nederland dat de onafhankelijkheid van Indonesië betwistte) of ‘operatie van ordehandhaving’ voor ‘koloniale oorlog’ (Frankrijk in Algerije tijdens de onafhankelijkheidsoorlog).

En het is, ten slotte, natuurlijk niet omdat sommige begrippen vroeger niet bestonden of niet werden onderschreven, dat de werkelijkheid die ze bestrijken niet bestond. *Vele begrippen worden pas gesmeed lang na de werkelijkheid die ze beschrijven.* Zoals onder anderen Karl Popper vaststelde, verschilt de context van ontdekking van de context van rechtvaardiging. Popper had het over theorieën, maar hier is het niet anders: begrippen die in een bepaalde (juridische) context werden bedacht, kunnen vaak op wetenschappelijk

verantwoorde wijze in een andere (historische) context worden toegepast. Er kleven dus vaak vele nadelen aan historische begrippen en het gebruik van hedendaagse begrippen is niet alleen niet noodzakelijk anachronistisch, maar vaak ook ronduit beter.

Maar er is een andere kant. Het is niet omdat het gebruik van hedendaagse begrippen mogelijk, en vaak wenselijk of noodzakelijk is, dat het ook probleemloos is. Allereerst is er natuurlijk de opdracht het spijkerharde bewijs voor het beweerde misdrijf rond te krijgen. Daarnaast worden termen als ‘genocide’ of ‘oorlogsmisdrijven’ soms *misbruikt*. Aangezien genocide de krachtigste veroordeling van een misdrijf inhoudt, komen slachtoffergroepen en hun woordvoerders soms in de verleiding hem als troef uit te spelen. Sommigen kwalificeren slavernij onterecht als genocide of als een ‘zwarte holocaust’.⁶ Het was immers niet de bedoeling van slavenhandelaren de slaven om te brengen, maar juist om ze als goedkope arbeidskrachten uit te buiten. Enkele jaren geleden noemde een rechter de massamoord op ongeveer 300 studenten op het plein

in 2006 weer ingetrokken. Niet alleen in Frankrijk maar ook elders worden regelmatig ‘herinneringswetten’ (zoals de wet-Taubira) aangenomen, wetten die voorschrijven hoe mensen over bepaalde historische episoden moeten denken en die het ontkennen van onverjaarbare misdrijven (zoals de Armeense genocide, de *Holocaust* of de Rwandese genocide) strafbaar stellen. De Britse NGO *Article 19* verwoordde het best waarom die wetten niet deugen:

“Herinneringswetten” verheffen geschiedenis al te vaak tot dogma.[...] Zulke wetten zijn zowel onnodig – omdat algemene haatzaaiwetten reeds het propageren van haatgevoelens verbieden – als ontvankelijk voor misbruik als ze legitiem historisch debat en onderzoek verstikken.[...] Omdat ze ontvankelijk zijn voor misbruik, is het risico op disproportionele schade voor de vrije meningsuiting aanzienlijk.⁷

Staten mogen dus enkel het gedogen of ontkennen van de zwaarste misdrijven verbieden *als* dit haatzaaien is (en volgens de VN is dat het propageren van op nationale afkomst, ras of godsdienst gebaseerde haat-

Vele begrippen worden pas gesmeed lang na de werkelijkheid die ze beschrijven

van Tlatelolco in Mexico Stad in oktober 1968 een genocide, maar het valt moeilijk in te zien hoe studenten te vatten zijn onder één van de vier groepen (nationaal, etnisch, raciaal, religieus) waarover de genocide-definitie uit 1948 het heeft. Deze uitspraak werd dan ook verworpen. Er kleeft nog een nadeel aan recente termen: ze kunnen veranderen. In 1992 noemde de Algemene Vergadering van de VN ‘etnische zuivering’ een vorm van genocide, maar in 2007 verklaarde het Internationaal Gerechtshof dat ‘etnische zuivering’ géén misdrijf was, doch een beleid dat genocide *kon* omvatten. Dergelijke voorbeelden zijn echter zeldzaam.

Een ander nadeel is *verwarring*. In een Franse rechtszaak werden ‘misdrijf tegen de menselijkheid’ en ‘genocide’ verward. In 2005 daagde het Collectief *Département d’Outre-Mer des Antillais-Guyanais-Réunionnais* historicus Olivier Pétré-Grenouillau voor de rechter omdat hij in een interview ontkend zou hebben dat de slavenhandel een misdrijf tegen de menselijkheid was, terwijl de wet-Taubira haar in 2001 die ‘status’ had verleend. In dat interview had Pétré-Grenouillau evenwel niet ontkend dat de slavenhandel een misdrijf tegen de menselijkheid was, maar wel dat deze een genocide was. De aanklacht werd

gevoelens die aanzetten tot discriminatie, vijandigheid of geweld).

Dat *herinneringswetten* resoluut moeten worden verworpen, betekent echter niet dat wetenschapslieden en journalisten volledig vrij zijn om te doen wat ze willen. Zeker, zij kunnen zich het recht voorbehouden historische praktijken niet met hedendaagse mensenrechtentermen te tooien, maar nu die termen eenmaal bestaan, kunnen ze dat toch maar beter doen, mits ze uitleggen waarom hun alternatieve term superieur is. In gevallen van recent historisch onrecht is het niet aan te bevelen een gegeven misdrijf anders te definiëren dan internationale gerechtshoven, met hun hoge bewijsstandaard en grote onderzoeksstaf. Zo velde het Joegoslavië-tribunaal in 2001 het oordeel dat de massamoord van *Srebrenica* in 1995 een *genocide* was. Hoewel het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie herhaaldelijk uit het vonnis citeerde in zijn *Srebrenica*-rapport van 2002 (overigens zonder ook maar één keer te vermelden dat het tribunaal *Srebrenica* een genocide had genoemd), bleef het zelf uit neutraliteitsoverwegingen over massamoord spreken. Dat was niet overtuigend, omdat betrokkenheid bij massamoord, hoe erg ook, toch iets anders is dan betrokkenheid bij genocide.⁸ Na 2002 heeft zowel het Joegoslavië-tribunaal

als het Internationaal Gerechtshof de genocide-kwalificatie voor Srebrenica bevestigd.

Oplossingen voor het dilemma: de loutering

Historische onverjaarbaarheid is een zelfstandige, maar wel een moeilijke categorie. Voor recent historisch onrecht mogen de VN en de internationale gerechtshoven toonaangevend zijn, voor langer geleden historisch onrecht blijft een dilemma bestaan: een dilemma over de relatie tussen tijd en gerechtigheid. Na verloop van tijd wordt onderzoek naar historisch onrecht ontmoedigd, omdat de mogelijkheden het billijk te beoordelen in de regel verminderen, vooral wanneer alle betrokken partijen eenmaal zijn overleden. Tegelijk wordt het aangemoedigd, doordat het recent exploderende mensenrechtenbesef de strijd tegen de straffeloosheid hoge prioriteit heeft gegeven en daarmee de onverjaarbaarheid als het ware vleugels heeft verleend.

Er bestaan twee oplossingen voor dit dilemma. De eerste is de (criminele) praktijken uit het verleden te bestuderen maar niet te beoordelen. Wetenschappelijk onderzoekers en journalisten hebben allereerst een recht op stilte dat absoluut is voor hun meningen, inclusief hun eigen expliciete morele oordelen over het verleden. Als ze echter van dat recht géén gebruik willen maken, moeten ze een manier vinden waarmee hun morele oordelen de spanning opheffen tussen historische onverjaarbaarheid en anachronisme. En die tweede oplossing is alleen mogelijk op voorwaarde dat retrospectieve morele oordelen voldoende feitelijke basis hebben, voorzichtig en billijk zijn, en een bijdrage leveren tot het publieke debat over de geschiedenis. In deze oordelen zullen wetenschappelijk onderzoekers en journalisten te allen tijde naar beste vermogen onderscheid maken tussen de waarden van de tijdgenoten van de bestudeerde periode, die van henzelf, en die belichaamd in universele mensenrechtenstandaarden. Hoewel zij niet verplicht zijn uitspraken te doen over de verantwoordelijkheid en de schuld van historische actoren of morele lessen uit het verleden te trekken, zullen ze toch proberen voor onverjaarbare misdrijven zoals genocide, misdrijven tegen de menselijkheid, oorlogsmisdrijven en historisch verwante wandaden naar beste vermogen het gamma aan gefundeerde morele oordelen aan te wijzen.⁹

Wetenschappelijk betrouwbare kennis van voorheen gecensureerde of vergeten feiten over historisch onrecht, de publieke erkenning daarvan en prudente morele oordelen daarover, sorteren *op zich zelf* een herstellend effect op de slachtoffers en op de maat-

schappij als geheel. Niet voor niets heeft het Inter-Amerikaanse Hof voor de Mensenrechten herhaaldelijk verklaard dat zijn oordelen zélf een vorm van herstel zijn. Omgekeerd is het uitblijven van een verantwoorde omgang met historisch onrecht een onrecht *op zich zelf*. Het ene versterkt, het andere ondermijnt de democratische rechtsstaat.¹⁰

Dr Antoon De Baets is als historicus werkzaam aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds 1995 coördineert hij het *Network of Concerned Historians*. Hij bereidt een wereldomvattende *Geschiedenis van de censuur van de geschiedenis (1945-2010)* voor.

Noten

1 Verenigde Naties, *Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten* (1966), artikel 15.2; United Nations, *Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity* (1968), artikel 1; International Criminal Court, *Statute* (1998), artikel 29. Het verdrag van 1968 moest voorkomen dat berechting van misdadigers uit de Tweede Wereldoorlog – in de jaren zestig in diverse landen met verjaring bedreigd – onmogelijk werd. De meeste in dit essay genoemde mensenrechteninstrumenten en rechtszaken zijn te vinden op: www.concernedhistorians.org.

2 United Nations Commission of Human Rights, *Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights Through Action To Combat Impunity* (2005), beginselen 1-18; resoluties van de Mensenrechtenraad (voorheen Mensenrechtencommissie) over het recht op waarheid in 2005-2006 en 2008-2009; en studies over het recht op waarheid van het bureau van de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten in 2006, 2007 en 2009. Voor de geschiedenis van het recht op waarheid, zie Antoon De Baets, *Gebruik en misbruik van de geschiedenis*, Amsterdam: Boom, 2008, blz. 164-169.

3 Ik vond een eerste vermelding van de term 'misdrijf tegen de menselijkheid' in 1915 (als ik een vroegere vermelding van 1854 in een andere context uitsluit), van de term 'oorlogsmisdrijven' in 1934 en van de term 'genocide' in 1943-1944.

4 United Nations Commission of Human Rights, *Final Report on the Question of the Impunity of Perpetrators of Human Rights Violations (Economic, Social and Cultural Rights)* (1997), paragrafen 27-52. Zie ook: United Nations Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, *Recognition of Responsibility and Reparation for Massive and Flagrant Violations of Human Rights Which Constitute Crimes against Humanity and Which Took Place During the Period of Slavery, of Colonialism and Wars of Conquest: Resolution 2002/5* (2002).

5 European Court of Human Rights, *Case of Korbély versus Hungary* (2008), *Case of Kononov versus Latvia* (2009).

6 Gert Oostindie, 'Slavernij, canon en trauma: debatten en dilemma's', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, jrg. 121, nr. 1, 2008, blz. 8-9, 18.

7 Article 19, 'France: No More "Memory Laws"' (persbericht; 26 november 2008); zie ook: *Camden Principles on Freedom of Expression and Equality*, Londen: Article 19, 2009, principles 12.1-12.3.

8 Zie voor de discussie: Antoon De Baets, 'Na de genocide: Waarheidsstrategieën van rechters en historici', in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, jrg. 16, nr. 2, mei 2003, blz. 224-229.

9 De Baets, *a.w. noot 2*, blz. 200-201, ook 102-103.

10 Zie voor de relatie tussen democratie en historiografie: *ibid.*, blz. 80-83.